

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱՆՉԻՆԵԱՆ

Բ. գ. դ.

ՂՐԻՄԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂՈՍԵՐ

(ԺԴ.-ԺԷ. դարեր)

Է.-Ժ. դարերում արաբական ծանր լծի հարկադրանքով հազարաւոր հայեր արտագաղթել են Բիւզանդիա: Այստեղից նրանց մի մասը հաստատուել է Ղրիմ թերակղզում¹: Այնուհետեւ՝ ԺԱ. դարում յատկապէս սելջուկ թուրքերի ավերիչ արշաւանքները Հայաստանում մի նոր եւ աննախագէտ խոշոր արտագաղթի պատճառ են հանդիսացել: Բազմահազար հայեր, ի թիւս այլ երկրների, դարձեալ գաղթել են նաեւ Ղրիմ: Այստեղ մինչեւ ԺԳ. դարը, հայութեան մասնակի կամ զանգուածային համալրումներով, ձեւաւորուել է հայկական խոշոր գաղութ: Յատկանշական է, որ այդ ժամանակաշրջանում հայերն արդէն այնպիսի մեծ թիւ են կազմել Ղրիմում, որ այն անուանուել է Ծովային Հայաստան (*Armenia maritima*), նաեւ՝ Վերին Հայք:

Ղրիմի հայկական գաղութը համալրուել է նաեւ ԺԴ.-ԺԵ., ապա՝ ԺԶ.-ԺԷ. դդ. Հայաստանում ծայր արած նորանոր արտագաղթերի հետեւանքով:

Հայերը հաստատուել էին յատկապէս Կաֆա (Թէոդոսիա), Սուրխաթ (Ստարիյ Կրիմ), Սուդակ (Սուրոժ), Ղարասու (Բելոգորսկ), Կեօզլով (Եւպատորիա), Օրաբազար (Արմեանսկ) եւ մի շարք այլ քաղաքներում: Ղրիմում ստեղծուել էին նաեւ բազմաթիւ հայկական գիւղեր եւ վանական հաստատութիւններ: ԺԵ. դարի կէսերին միայն Կաֆայում բնակուելիս է շուրջ 50.000 հայ:

Յատկապէս աշխոյժ ներքին եւ արտաքին առեւտրի միջոցով հայութիւնը Ղրիմում արդէն ԺԴ.-ԺԵ. դարերում գրաւել էր առաջատար դիրք, ինչի շնորհիւ ղրիմահայ գաղթավայրն ունէր ներքին ինքնավարութիւն, անգամ զինուած ուժեր: Այդ ամենը կայուն հիմք է հանդիսացել նաեւ հայ կրթական ու մշակութային կեանքի տեւական ծաղկման համար:

¹ Ղրիմի հայ գաղթավայրի վերաբերեալ մանրամասն տե՛ս Վ. Միքայէլեան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմութիւն, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1964:

Հայկական ճարտարապետութեան աւանդոյթներով մի շարք հայաշատ քաղաքներում կառուցուել են բազմաթիւ հայկական եկեղեցիներ: Միայն Կաֆայ քաղաքում դրանց թիւն անցել է երեք տասնեակից: Ղրիմահայութեան տնտեսական ու մշակութային կենտրոն հանդիսացած այդ բնակավայրի բազում քաղաքացիական եւ պաշտպանական կառույցներ եւս, այդ թւում նաեւ «Հայոց բերդ» կոչուած պաշտպանական շինութիւնը, հայ շինարարների ձեռքի գործն էին:

ԺԱ. հարիւրամեակից սկսած, յատկապէս ԺԴ.-ԺԷ. դարերում, դպրոցներ են գործել ղրիմյան քաղաքների հայկական բազում եկեղեցիներում եւ վանքերում: Նշանաւոր են եղել Սուրխաթին մերձ Սուրբ Խաչ (Սուրբ Նշան) եւ Կաֆային յարակից՝ Սուրբ Անտոնի վանքերի բարձր կարգի դպրոցները: Մի շարք եկեղեցիներում ու վանքերում գործել են նաեւ գրչատներ: Միայն Մաշտոցեան Մատենադարանում պահպանուած են Ղրիմում գրչագրուած շուրջ 300 հայերէն ձեռագիր մատեաններ: Հայ մանրանկարչութեան պատմութեան մէջ իր առանձնակի տեղն է ունեցել Ղրիմի մանրանկարչութեան դպրոցը:

ԺԴ.-ԺԷ. դարերում Ղրիմում ծաղկել է նաեւ հայ բանաստեղծական արուեստը: Այստեղ հանդէս եկած հայ բանաստեղծները կա՛մ Հայաստանից գաղթած են եղել, կա՛մ արդէն ծնունդով եղել են ղրիմեցիներ, կա՛մ ժամանակաւորապէս այցելել են թերակղզի: Յատկանշական է, որ նրանց ստեղծագործութեան մէջ ոչ միայն արծարծուել են հայ միջնադարեան բանաստեղծութեան աւանդական նիւթերը, այլեւ արտացոլուել են Ղրիմի ներքին կեանքը, պատմական անցքերը, տեղի հայ գաղթավայրի կացութիւնը: Նման ստեղծագործութիւններն արժէքաւոր են նաեւ Ղրիմի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

* * *

Ղրիմում գործած մեզ յայտնի առաջին հայ բանաստեղծը ԺԴ. դարի գրիչ Տէրտէր Երեւանցին է²: Թողնելով իր ծննդավայր Երեւանը, նա գաղթել է Ղրիմ, հաստատուել Կաֆայում: Այդ մասին նա ինքը վկայել է.

Յերկրէն եկի այն Հայաստան,
ի քաղաքէն այն պատուական,

² Տե՛ս «ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», կազմեց Լ. Խաչիկեան, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1950, էջ 286-288, 328-329: «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հտ. III, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1976 էջ 865-866:

որ իր անունն էր Երեւան...
 Ի ծովս անցայ այս անսահման,
 ի քաղաքն ելայ՝ ի ֆռանկ Կաֆան:

Տէրտէր Երեւանցին ձեռագրեր է ընդօրինակել Սուրխաթ եւ Կոկսու քաղաքներում (1336 թ.): Յայտնի է նրա հեղինակած մի Բանքը, որ ներկայացնում է խաղողի, գինու եւ իմաստասէրի վիճաբանութիւնը: Դրամատիկական {յուզիչ, թատերգական...} տարրերով հիւսուած այդ իւրօրինակ ստեղծագործութեան մէջ աշխարհիկ ոգին, ի դէմս խաղողի եւ գինու, յաղթում է կրօնական միտքը մարմնաւորող իմաստասէրին:

ԺԵ. դարի խոշոր հայ բանաստեղծներից մէկը՝ Մկրտիչ Նաղաշը, որ եղել է Ամիդի Հայոց հոգեւոր առաջնորդ, թուրքերի հալածանքներից հարկադրուած, թողել է հայրենիքը եւ չորս տարի (1443-1447 թթ.) ապրել Ղրիմում³: Թէեւ նա գտնուել է հայաշատ Կաֆա քաղաքում, սակայն իրեն պանդուխտ է զգացել: Ըստ երեւոյթին, այստեղ է նա գրել հայ պանդուխտի ծանր նիւթական ու հոգեկան վիճակն արտացոլող իր մեծարժէք տաղերը, որոնք միջնադարեան հայ պանդխտութեան երգերի լաւագոյն նմուշներն են:

1475 թուականին, երբ թուրք-թաթարական զօրքերը պաշարել են Կաֆան, քաղաքի բնակիչները, որ հիմնականում հայեր էին, հերոսաբար դիմադրել են թշնամուն: Հնգօրեայ պաշարումից յետոյ քաղաքն ընկել է եւ աւերուել: Բազմաթիւ հայեր զոհուել են կամ գերեվարուել: Այդ մեծ աղէտի առթիւ Ներսէս Կաֆացին, որ նոյնպէս իրեն դարիպ-պանդուխտ է համարել, գրել է «Ողբ մայրաքաղաքին Կաֆայու» յիշատակարանային-ողբական երկը⁴: Ներսէսն, ըստ երեւոյթին, եղել է պաշարուածներից մէկը եւ ականատեսի ու ժողովրդի մարդու անկեղծութեամբ ու անմիջականութեամբ նկարագրել է դաժան իրողութիւնները: Նա ինքն անձամբ է սարսափահար եղել քաղաքն աւերող թուրքական թնդանօթների ահեղ հռնդիւնից եւ, ասես անմիջական տպաւորութեան ներքոյ, շարադրել հետեւեալ տողերը.

³ Տե՛ս «ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», հտ. Ա, կազմեց Լեւոն Խաչիկեան, Երեւան, ՀԽՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, էջ 629, Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, Սր. Ղազար, 1901, էջ 574, Մկրտիչ Նաղաշ, աշխատասիրութեամբ Է. Խոնդկարեանի, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1965:

⁴ Տե՛ս «Բազմավէպ», 1957, էջ 83-84:

Մեծ-մեծ թօփերն երբ քաշէին,
երկինք 'լ երկիր կու դողային...
Տըղայք մեռան յահէ ձայնին,
կանայք յահէն զարհուրէին...

Այս ողբը, ինչպէս գրում է գրականագէտ Պօղոս Խաչատրեանը, «ցոյց է տալիս, թէ թուրք զաւթիչներն իրենց նոր նուաճած վայրերում ինչպիսի դաժան գործողութիւնների էին ղեմում»⁵: Ահա մի հատուած թուրքերի կազմակերպած բռնի մանկաժողովի նկարագրութիւնից.

Չօրըն գրլուխըն կրտեցին,
գորդիքն առին եւ գերեցին,
անխընայ ժողովեցին
գերկու եղբարքն ի մէկ տեղին:
Չնոր պրսակած հարսն ու փեսան
լալով առին ի նաւ դըրին:

Նոյն Կաֆա քաղաքում 1488 թուականին թուրքերը խոշտանգելով սպանել են քրիստոնէական հաւատքին հաւատարիմ մնացած երիտասարդ Աստուածատուրին: Ղրիմահայ համբաւաւոր մանկավարժ Գրիգոր վարդապետ Կաֆացին (Բաբունի) այդ իրողութեան շուրջ հիւսել է մի վկայաբանական տաղ՝ որոշ յուզիչ մանրամասներով շարադրելով «Հայ-կազեան ազգի» նոր վկայի նահատակութեան պատմութիւնը⁶:

Թուրքերի կողմից Կաֆայի գրաւումից ու աւերումից յետոյ տեղի հայ տնտեսական ու կրթական-մշակութային կեանքը միառժամանակ խամրել է: Սակայն ԺԶ. դարում քաղաքի հայ համայնքը վերստին ոտքի է կանգնել եւ շարունակել իր աշխոյժ գործունէութիւնը:

ԺԶ. դարի առաջին կէսին հանդէս եկած ականաւոր հայ բանաստեղծ Մարտիրոս Խարասարցին երկար ժամանակ ապրել եւ գործել է Կաֆայում: Գինու եւ ուրախութեան կենսուրախ այս երգիչը մի գովերգ է ձօնել այդ քաղաքին՝ «Տաղ եւ գովասանք Կաֆային» խորագրով⁷: Գովերգի իւրաքանչիւր տունն աւարտւում է «Աստուած թո՛ղ շէն պահէ զԿաֆայ»

⁵ Պ. Խաչատրեան, Հայ միջնադարեան պատմական ողբեր, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 88:

⁶ Տե՛ս «Հայոց նոր վկաները», Վաղարշապատ, Սր. Էջմիածնի տպարան, 1903, էջ 11:

⁷ Տե՛ս «Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծութիւնը», հտ. I, աշխատասիրութեամբ Յ. Սահակեանի, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1986, էջ 170-172:

մաղթանքով, որ նաեւ տաղի սկզբնատողն է: Բանաստեղծը մեր առջեւ բացել է վերստին ծաղկած այդ շէն ու վաճառաշահ քաղաքի պատկերը՝ բարւոք կեանքով ապրող իր բնակիչներով.

Բոլոր պարիսպն, որ ի նմա կայ,
գերահերոշակ անուն նորա...

Դրոներն ամուր, որ ի նրմա,
եկեղեցիքըն՝ գերակայ,
զանգակներուն ձայնըն կու գայ.
Աստուած թո՛ղ շէն պահէ գԿաֆայ:

Ճոխայ ամէն մարդ եւ խրնդայ,
մանուկ եւ մեծ եւ երեխայ,
յերեսնուն յոյս թափեալ՝ ցոլայ.
Աստուած թո՛ղ շէն պահէ գԿաֆայ:

Նաւն ի ծովէն շատ բարեօք գայ,
շուրջ վանքերօքն ուրախանայ,
որդիք մարդկան ի յուխտ կերթայ՝
Աստուած թո՛ղ շէն պահէ գԿաֆայ:

Խարասարցին գոհունակութեամբ է նշել, որ «Հայոց տուն է այժմ Կաֆայ՝ ձայնն ընդհանուր յերկիր կերթայ» եւ մաղթել է.

Չար թըշնամին թո՛ղ վերանայ,
պատիւ հայոցըս մեծանայ...

1509 թուականին Աւետիք կրօնաւորը Սուրբ Նշան վանքի ճանապարհին գոհուել է թաթարների ձեռքով: Որոշ ժամանակ անց այդ մասին մի ներբողական-ողբական բանք է գրել ժամանակի բանաստեղծներից մէկը՝ Վարդապետ Կաֆացին⁸:

Երկար ժամանակ Կաֆայում է ապրել ու գործել Ժ. Դարի երկրորդ կէսին հանդէս եկած բանաստեղծ Վրթանէս Սոնկեցին (Կաֆացի): Եղել է քաղաքի Հայոց հոգեւոր առաջնորդը: 1560 թուականին Կաֆան եւ նրա

⁸ Տե՛ս «Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը», հտ. I, էջ 256-259:

չըջակայքն ամայեցրած ահաւոր սովի առթիւ գրել է «Ի վերայ Կաֆայու սղութեան» բանքը⁹: Նա սարսափով է արձանագրել Ղրիմի այդ ծաղկուն ու չէն քաղաքում սովի կատարած աւերածութիւնները, որոնց միացել են թալանն ու կողոպուտը.

Այնպէս սաստիկ սով եղաւ,
որ սովուն բազումք սատկէին,
թաթարքըն գազանաբար
ըզմեռեալս հանեալ՝ ուտէին...
Ամենն աւագակ եղան,
ըզմիմեանս կողոպուտին:

1567 թուականին Կաֆայում, յանուն քրիստոնէական հաւատքի, տանջամահ լինելով՝ նահատակուել է 18-ամեայ Պարոն Լոյսը: Այդ առթիւ Վրթանէս Սոնկեցին գրել է երկու վկայաբանական տաղեր, որոնց մէջ բաւական տպաւորիչ կերպով պատկերել է մահմեդականների բոլոր բռնութիւններին արիաբար դիմակայող հայ պատանու կերպարը¹⁰: Ահա մի երկխօսութիւն նրա եւ նրան խոշտանգողների միջեւ.

Ասին. «Ըզքեզ կրակով կայրեմք՝»,
ասաց. «Ես տամ գինըն փայտին»,
ասին. «Սըրով կըսպանանեմք»,
ասաց. «Յօժար է իմ հոգին»:

«Ղրիմի հայ գաղթօջախում,- գրում է Ասատուր Մնացականեանը,- Պարոն Լոյս նահատակի անունը յատկապէս Վրթանէս Վարդապետի տաղերի շնորհիւ դառնում է հայապահպանութեան մի նոր ազդակ՝ թուրք-թաթարական հալածանքների դէմ»¹¹:

Պարոն Լոյսի նահատակութեան առթիւ մի վկայաբանական տաղ է գրել նաեւ Սոնկեցու աշակերտ Թումա Վարդապետը¹²:

ԺԶ. դարի երկրորդ կէսին է հանդէս եկել նաեւ Խել Կաֆացին, որը հեղինակ է սիրոյ երգերի¹³:

⁹ Տե՛ս անդ, էջ 239-241:

¹⁰ Տե՛ս «Հայոց նոր վկաները», էջ 396- 408:

¹¹ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հտ. IV, էջ 540:

¹² Տե՛ս «Հայոց նոր վկաները», էջ 409-411:

¹³ Տե՛ս «Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծութիւնը», հտ. I, էջ 313-317:

1475-ից Օսմանեան Թուրքիայի ենթական դարձած Ղրիմի խանութիւնը երբեմն-երբեմն ընդվզել է իր տիրոջ դէմ: Այդպիսի մի ընդվզում ճնշելու համար Թուրքական բանակը 1583 թուականին արշաւել է Ղրիմ: Դարձեալ աւերի ու աւարի է մատնուել երկիրը եւ մասնաւորապէս՝ Կաֆան: Դէպքերի ականատես Յովհաննէսն այդ առթիւ գրել է «Ողբ ի վերայ առման Կաֆայի» բանքը¹⁴: Թէ՛ Թուրքերի եւ թէ՛ թաթարների դաժան գործողութիւններից, որ տեւել են մինչեւ 1584 թուականը, մեծապէս տուժել են ինչպէս հայ, այնպէս եւ ռուս բնակիչները: Ողբագրի վկայութեամբ՝

Երկու հարիւր ուռու գերեցին,
զամեն բերեալ՝ վաճառեցին...

Վերջում հեղինակը մի այսպիսի մաղթանք է արել.

Վերջըն Աստուծոյ եմք անձին,
միթէ պահեմք ըզկամս Նորին,
որ այլ փորձանք չի հանդիպի
աստուածաշէն Կաֆա քաղքին:

Շատ աւելի մեծ թուով հայ բանաստեղծներ են հանդէս եկել Ղրիմում ժէ. դարում:

1602 թուականին ջալալիների աւերիչ արշաւանքի հետեւանքով, ի թիւս բազում հայերի, Թոխաթից (Եւդոկիա) Ղրիմ են գաղթել երկու շնորհալի բանաստեղծներ՝ Ստեփանոս եւ Խաչատուր Թոխաթցիները: Խաչատուրը, երկար ժամանակ չի մնացել Ղրիմում, անցել է Վենետիկ եւ վերադարձել Թոխաթ: Մինչդեռ Ստեփանոսը շուրջ երկու տասնամեակ գործել է Կաֆայի հայկական եկեղեցիներում եւ Սուրբ Խաչ վանքում, զբաղուել գրչական եւ մանկավարժական արդիւնաւէտ գործունէութեամբ: Կաֆայում հաստատուելուց յետոյ նա մի ողբական բանք է գրել՝ նուիրուած իր հայրենի քաղաքի՝ Թոխաթի առմանն ու աւերմանը («Ողբ ի վերայ Եւդոկիա մեծի քաղաքին»)¹⁵: Ողբի վերջում բանաստեղծը հարկ է համարել գովաբանել Կաֆան, որ իր հիւրընկալ դռներն էր բացել փախստական հայերի առջեւ.

¹⁴ Տե՛ս անդ, էջ 327-332: Տե՛ս նաեւ Պ. Խաչատրեան, Հայ միջնադարեան պատմական ողբեր, էջ 132-136:

¹⁵ Տե՛ս անդ, էջ 250-263:

Կաֆա քաղաք նրման դրախտի
 'լ յԵրուսաղէմ սուրբ քաղաքի,
 մեծ Հրոռմայ 'լ ԸՍտամպօլի,
 Շամայ, Համթայ 'լ յԵգիպտոսի:

Ամուր պարիսպ շուրջանակի,
 բերդ մայլ ի մէջըն ֆրոնակի,
 նաւըն բերէ հազար բարի,
 ձրկունք ելնէ ազգի-ազգի:

Վանքեր բազում 'լ եկեղեցի,
 հովըն շրջէ ըզջաղջընի,
 տաճարք՝ նրման Սողոմոնի,
 նաեւ հանգոյն սուրբ Սիոնի:

Իր մի տաղում Ստեփանոս Թոխաթցին գովերգել է նաեւ Կաֆայի հայկական եկեղեցիների սպասաւորներին: Նա յանուանէ յիշել ու մէկական քառատողով բնութագրել է քսանվեց անձի՝ եպիսկոպոս, քահանայ թէ դպիր: Յատկանշական է, որ մի քանիսին ներկայացրել է բարեհոգի զաւեշտով, ինչը բնորոշ է նրա բանաստեղծական նկարագրին: Ժամանակի զաւեշտական-երգիծական բանաստեղծութեան լաւագոյն նմուշներից է նրա մի տաղը, որտեղ պատկերել է արիւնախում միջատներից կրած իր տառապանքները: Հեղինակել է նաեւ կրօնական տաղեր, այլեւ սրտառուչ եղերերգեր՝ գրուած ինչպէս իր եղբօր, այնպէս եւ այլոց հարազատների մահուան առթիւ¹⁶:

Ստեփանոս Թոխաթցու աշակերտներից է եղել Չաքարիա Երզնկացին, որը եւս, ինչպէս իր ուսուցիչը, Կաֆայում ձեռագրեր է ընդօրինակել: Գրել է տաղեր, որոնցից մէկում պատկերել է նաեւ Ղրիմի 1615 թուականի երկրաշարժի աւերածութիւնները¹⁷:

Շուրջ տասը տարի (1609-1620) Ղրիմում է գործել եւ այնտեղ իր մահկանացուն կնքել մանկավարժ, բանաստեղծ Ներսէս Անձնապատցին: Գրել է ողբական ու խրատական բնոյթի կրօնական քերթուածներ եւ մի տաղ, որ ժամանակի պանդխտութեան լաւագոյն երգերից է¹⁸:

¹⁶ Տե՛ս «Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծութիւնը», հտ. I, էջ 501-530:

¹⁷ Տե՛ս «Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծութիւնը», հտ. II, աշխատասիրութեամբ Յասմիկ Սահակեանի, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, էջ 52-53:

¹⁸ Տե՛ս անդ, էջ 54-70:

Յայտնի են Ժէ. դարում Ղրիմում ապրած Խաչատուր Կաֆացի անունով երեք եկեղեցական-մշակութային գործիչներ, որոնք նաեւ բանաստեղծներ են¹⁹: Նրանցից մէկը 1620-1630 թուականներին եղել է Կաֆայի Հայոց հոգեւոր առաջնորդներից:

Միւս Խաչատուր Կաֆացին կոչուել է նաեւ Խաչգոռու. ծնուել է 1592 թուականին, Կաֆայում: Տասնվեց տարեկան հասակում (1608) գրի է առել երկու տասնեակից աւելի հայ ժողովրդական երգեր՝ հանդիսանալով առաջին հայ բանահաւաքը: Դա վկայութիւն է այն մասին, որ այդ ժամանակ Ղրիմում լայնօրէն տարածուած են եղել նման երգերը եւ առհասարակ հայ բանահիւսութիւնը: Ժողովրդական երգերի որոշակի ազդեցութեամբ է Խաչգոռուզը գրել իր տաղերը, որոնցից մէկն օժտել է նաեւ ժողովրդական առողջ երգիանքի տարրերով: Ի դէպ նա հեղինակել է նաեւ մի տարեգրութիւն, որտեղ արձանագրել է 1620-1658 թուականներին Ղրիմում տեղի ունեցած անցքերը:

Երրորդ Խաչատուր Կաֆացին կոչուել է նաեւ Խասպեկ: Նոյնպէս ծնուել է Կաֆայում (1610 թ.): Եղել է հմուտ եւ բեղուն գրիչ եւ ծաղկող: Գործել է նաեւ Ղարասուում: Գրել է թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ աշխարհիկ տաղեր: Նրա ստեղծագործութեան մէջ առանձնանում է մի վկայաբանական բանք, որտեղ նկարագրուած է 1642 թուականին Ղարասուում Սարգիս դպրի նահատակութիւնը: Ղրիմի խան Մահմեդը թուրք սուլթան Իբրահիմից հրովարտակ է ստանում, որով սուլթանը կարգադրում է նրան, «թէ՛ Ե՛լ, պատերազմի՛ր հետ ըռուս ազգին»: Պատերազմ մեկնելուց առաջ խանը պատուիրում է իր տեղապահին՝ ստուգել եւ խստօրէն պատժել բոլոր նրանց, ովքեր չեն գործածում իր պատկերով հատուած դրամները: Դա մի նոր պատրուակ էր՝ հաւածանքների ենթարկելու յատկապէս քրիստոնեաներին: Շատերի հետ բանտարկւում է նաեւ Սարգիս դպիրը, որին կախաղան են հանում իր հաւատքը չուրանալու համար: Ի դէմս Սարգսի, շնորհալի բանաստեղծ Խասպեկը կարողացել է կերտել նահատակի մի բաւական ինքնօրինակ կերպար...

Խաչատուր Խասպեկի մահուան առթիւ (1686 թ.) ողբեր են գրել նրա աշակերտներ Յովհաննէս եւ Սիմէոն Կաֆացիները: Ժամանակի հայ բանաստեղծութեան մէջ նրանք յայտնի են նաեւ իրենց խոհական, խրատական եւ աշխարհիկ տաղերով²⁰:

¹⁹ Տե՛ս անդ, էջ 121-152:

²⁰ Տե՛ս անդ, էջ 176-208:

Կաֆայում է ծնունդ նաեւ Վարդան Կաֆացին (1615-1712): Եղել է ժամանակի լուսաւոր անհատներից մէկը. դեռեւս տասնվեց տարեկան հասակում հաղորդակցուել է Հոմերոսի ստեղծագործութեանը: Ընտրուել է Ղրիմի Հայոց հոգեւոր առաջնորդ: Հեղինակ է բազմաթիւ տաղերի: Դրանցից մէկը Կաֆային ուղղուած օրհնութիւնն է, իսկ մի քանիսը՝ Ղրիմի հայկական եկեղեցիների եւ վանքերի ներբողներ²¹: Դիմելով նշանաւոր Սուրբ Խաչ վանքին, բանաստեղծն ասել է.

Դու ես ապաստան Ղրիմու Կաֆայի,
Ղարասու կոչեալ՝ բուրաստանօք լի,
այլ՝ արքայանիստ Պահչիսարայի,
դաշտաձեւ յերկրին օրինեալ Կեզլովի,
այլ եւ՝ շրջակայ մօտ գեղօրէի,
գլուխ ես կարգեալ եւ վանօրէի,
պահապան կենաս ամենայն երկրի...

Սուրբ Խաչ վանքին մի գեղեցիկ ներբող է ձօնել նաեւ ժամանակի բանաստեղծներից մէկ ուրիշը՝ Յակոբ Կաֆացին²²:

ԺԷ. դարի հայ բանաստեղծութեան խոշորագոյն դէմքերից է Մարտիրոս Ղրիմեցին (վախճ. 1683): Ծնունդ է Կաֆայում, կրթուել Սուրբ Խաչ վանքում՝ աշակերտելով Ստեփանոս Թոխաթցուն: Այնուհետեւ անցել է Երուսաղէմ, որտեղ ստացել է հիմնաւոր կրթութիւն: Դարձել է ազգային-եկեղեցական երեւելի գործիչ: Եղել է Կ. Պոլսի, ապա Երուսաղէմի պատրիարք (1659-1660, 1681-1683): Գործել է նաեւ Ղրիմում. 1661-1664 թուականներին եղել է զրիմահայութեան հոգեւոր առաջնորդ:

Մարտիրոս Ղրիմեցին թողել է բանաստեղծական արժէքաւոր ժառանգութիւն²³: Նշանաւոր են յատկապէս նրա երգիծական տաղերը: 1672 թուականին գրել է Ղրիմի չափածոյ պատմութիւնը («Պատմութիւն Ղրիմայ յերկրի»): Հիմնականում օգտագործել է պատմական հիմք ունեցող աւանդութիւնները եւ անդրադարձել ռազմաքաղաքական բոլոր կարեւոր իրադարձութիւններին: Ղրիմահայ գաղութի պատմութիւնն սկսելով ԺԱ. դարից, նշել է, որ այն ստուարացել է ԺԴ. դարի 30-ական թուականների սկզբին: Այդ ժամանակի տարագիր հայերը

²¹ Տե՛ս անդ, էջ 153-162, 168-170, 173-175:

²² Տե՛ս անդ, էջ 209-210:

²³ Տե՛ս Ա. Մարտիրոսեան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, ուսումնասիրութիւն եւ բնագրեր, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1958:

... ի Կաֆայ կացին սեպհական
 եւ ի Ղրրիմ քաղաք՝ Սուլխաթ կոչական,
 եկեղեցովք լըցին ըզվայրսն ամենայն՝
 փոխան եկեղեցեացն, որք ի Շիրակվան.
 հոյակապ վանօրայք եւ կրթօնաստան,
 ի յայրս եւ ի լերինս սրբոց կայարան.
 բազումք ի նոցանէ մինչեւ ցայսօր կան,
 որպէս եւ փառագարդ վանքըն սուրբ Նըշան:

*Արձանագրելով այն տխուր իրողութիւնը, երբ 1475 թուակա-
 նին թուրքերն աւերելով Հայութեան համար պատսպարան ամրոց հան-
 դիսացած Կաֆան՝ գրաւում են Ղրիմը, պատմագիր-բանաստեղծն այդու-
 յետ անցնում է պատմական ողբի տեսակին.*

Աստանօր ի պատմել ճառս անկարանամ,
 քանզի ճըմլի սիրտ իմ՝ եղեալ ի դողման.
 զիս՝րդ կարայց հիւսել զբանս աւաղական
 ի վերայ Կաֆայու քաղաքին առման:
 Շըրջապատեալ եղեն զքաղաքն ամենայն
 այլասեռ թըշնամիք՝ ծարաւիք արեան,
 կըրճտեալ առամամբք իբրը զչար գազան՝
 զիշատել ըզգառինս գայլօրէն սպառնան...
 Ամրոց կարծեալ պարիսպն, յոր մէք ապաստան,
 հարեալ աւերեցին ի սպառակործան:

*Կաֆայից բացի բանաստեղծն անդրադարձել է նաեւ Ղրիմի այլ հա-
 յաշատ քաղաքների՝ Ղարասու, Կեօզլով, Բախչիսարայ: Ղրիմահայութե-
 ան պատմութիւնը ներկայացնելուց յետոյ նա գոհունակութեամբ նշել
 է, որ իր հայրենակիցները դիմակայել են բոլոր դժուարութիւններին եւ
 պահպանել իրենց ազգային ինքնութիւնը.*

Չարմ եւ սերունդք նոցին մինչեւ ցայսօր կան,
 ծաղկեալք են ի հաւատ քրիստոնէութեան,
 յիշատակին զնախնիսն, զՏեառնէ գոհանան...

Նշենք նաեւ, որ տարբեր առիթներով Ղրիմ են այցելել ԺԷ. դարի որոշ նշանաւոր հայ բանաստեղծներ (Երեմիա Ձէլէպի Քէօմիւրճեան, Սիմէոն Զուղայեցի, Յակոբ Սասնեցի): Վերջինս իր մի տաղում ինքնօրինակ ձեւով նկարագրել է Ղարասուն, նրա բնութիւնը, կառոյցները, հայկական եկեղեցիներն ու հայ հոգեւորականներին...²⁴

Բացի յիշուած երկու տասնեակից աւելի անուններից, Ղրիմում ԺԴ.-ԺԷ. դարերում հանդէս են եկել նաեւ այլ հայ բանաստեղծներ: Հետագայ դարերում եւս այստեղ գործել են որոշ թուով հայ բանաստեղծներ, սակայն սահմանափակուենք նշուած ժամանակաշրջանով:

Եւ այսպէս, հնուց ի վեր Ղրիմը հիւրընկալ եզերք է եղել տարագիր հայութեան համար, որը մշտապէս գործուն մասնակցութիւն է ունեցել երկրի քաղաքական, տնտեսական եւ կրթական-մշակութային կեանքին: Ղրիմի եւ զրիմահայութեան համար կորստաբեր քաղաքական-ռազմական իրադարձութիւնների եւ տարերային աղէտների առթիւ պատմական, ողբական ու վկայաբանական երկեր են գրել բանաստեղծներ Ներսէս, Գրիգոր, Վրթանէս, Յովհաննէս, Խաչատուր (Խասապէկ) Կաֆացիները եւ ուրիշներ: Որոշ բանաստեղծներ ներբողել են Ղրիմի քաղաքները, վանքերն ու եկեղեցիները (Մարտիրոս Խարասարցի, Ստեփանոս Թոխաթեցի, Վարդան Կաֆացի եւ այլք): ԺԷ. դարի նշանաւոր բանաստեղծ Մարտիրոս Ղրիմեցին գրել է Ղրիմի չափածոյ պատմութիւնը՝ օգտագործելով պատմական հիմք ունեցող աւանդութիւնները եւ անդրադարձել ռազմաքաղաքական բոլոր կարեւոր իրադարձութիւններին: Միառժամանակ Ղրիմում է գործել ԺԵ. դարի հայ բանաստեղծութեան առաջատարներից մէկը՝ Մկրտիչ Նաղաշը, որ հաւանաբար այստեղ է գրել իր նշանաւոր պանդխտութեան տաղերը: Առհասարակ, ԺԴ.-ԺԷ. դարերում Ղրիմում ստեղծուել են աշխարհիկ թէ կրօնական բնոյթի բազմաթիւ արժէքաւոր բանաստեղծական երկեր, որոնց շնորհիւ Ղրիմը հանդիսանում է միջնադարեան հայ բանաստեղծութեան օրրաններից մէկը:

РЕЗЮМЕ

В XIV-XVII веках в армянской общине Крыма процветала культура, особенно поэзия. Армянские поэты Крыма либо мигрировали из Армении, либо уже родились там, либо временно посещали полуостров. Их произведения

²⁴ Տե՛ս անդ, էջ 273-276:

охватывали не только традиционные темы армянской средневековой поэзии, но и отражали внутреннюю жизнь Крыма, исторические события и состояние местной армянской общины. Такие сочинения также ценны для изучения истории Крыма.

Первый известный нам армянский поэт Крыма был писатель 14-го века Тертер Ереванци. Позже, армянский поэт 15-го века Мкртич Нагаш некоторое время работавший в Каффе (Феодосия) – в крымском городе с самым большим количеством армян, написал там свои песни скитальца. В том же столетии творили Нерсес и Григор Кафаеци, поэтически окликнувшиеся на исторические события Крыма и местных армян.

Армянские поэты Крыма XVI века (Вардапет Кафаци, Вртанес Срнкеци, Оганес) также писали трагические, мартирологические стихи об исторических событиях Крыма, хвалили Каффу, названную «армянским домом» (Мартирос Харасарци). Хев Кафаци был известен своими любовными стихами.

Еще больше армянских поэтов появилось в XVII веке (Хачатур, Вардан и Симеон Кафаеци, Степанос Тохатци, Закария Ернкаци, Нерсес Андзнапатци, Хаспек, Хачгруз и другие). Они создали как религиозные, так и светские стихотворения, элегические, одические и сатирические стихи. Мартирос Гримеци, один из великих деятелей армянской поэзии века, родился и долгое время работал в Каффе. Благодаря многочисленным и одаренным армянским поэтам этот регион, названный морской Арменией (*Armenia maritima*), также можно считать колыбелью средневековой армянской поэзии.

SUMMARY

In the 14th-17th centuries, the Armenian cultural and educational life, particularly the poetry, has flourished in the Crimea. The Crimean Armenian poets were either migrated from Armenia or were already born there, or have visited the peninsula temporarily. Their works have not only touched the traditional themes of the Armenian medieval poetry, but also reflected the internal life of Crimea, historical events, and the state of local Armenian community. Such works are also valuable for studying the Crimean history.

The first Armenian poet in Crimea known to us was the 14th century writer, Terter Yerevantsi. Later, the 15th-century Armenian poet Mkrtych Naghash worked for a while, in Kaffa (Feodosia) - a Crimean city with most Armenian inhabitants - who has written his “wanderers’ songs” there. Nerses and Grigor Kafayetsis from

the same century poetically responded to the historical events of Crimea and the local Armenians.

In the 16th century, a number of Armenian poets from the Crimea (Vardapet Kafatsi, Vrtanes Srnketsi, Hovhannes) also wrote tragic, martyrological poems on the historical events of Crimea, praised Kaffa calling it “Armenian Home” (Martiros Kharasartsi). Khev Kafatsi was famous with his love poems.

There were more Armenian poets in Crimea in the 17th century (Khachatur, Vardan and Simeon Kafatsis, Stepanos Tokhattsi, Zakaria Yerznkatsi, Nerses Andznapatssi, Khaspek, Khachgruz and others). They authored both religious and secular songs, elegiac, praising and satirical poems. Martiros Ghrimetsi, one of the great figures of the Armenian poetry of the century, was born and worked for a long time in Kaffa. Due to the numerous and multitalented Armenian poets, this region, called marine Armenia (Armenia maritime), has also become one of the cradles of medieval Armenian poetry.

